

Seder och bruk under julen och påsken

Av Carl Ryberg

Omilt behandlar ofta den nya tiden de gamla plägsederna från forna dagar. Nästan alla sådana äro nu försvunna och höra för den uppväxande ungdomen snart sagt blott till sagans område. Men det är med en av vemod blandad saknad, man i inbillningen försätter sig tillbaka till de flydda tider, då de hörde till våra förfäders högtidsfirande. Nya åskådningssätt har emellertid slopat dem, som förr hölls i vördnad och ära, och nya seder och bruk ha trätt i deras ställe.

Veckorna närmast före julen var en tid som kännetecknades av allehanda förberedelser, att på ett värdigt sätt kunna fira den stora högtiden. I varje gård skulle man då slakta, tvätta, brygga och baka. Alla arbeten skulle vara färdiga och allt pyntat och fint, när julafton bröt in.

Ganska tidigt på julafton dukades julbordet med allehanda rätter. De så kallade julhögarna – tre à fyra kakor bröd på varandra med två ”lefvar” ovanpå – placerades på bordet. Av vörtbrödet skars dessutom skivor, av vilka en lades vid varje trätallrik. Under förmiddagen kokades ett helt eller ett halvt svinhuvud i grytan, och däri doppades sedan bröd till middag. Denna sed kvarlever ännu allmänt ute i bygderna och torde få betraktas som en kvarleva från hedendomens dagar, då man höll gemensamma offermåltider.

Före klockan tolv på dagen skulle julneken vara uppsatt i en stör eller i ett passande träd på gården.

Under julafton erhöles besök av gårdens knekt och socknens fattighjon, som då kom för att ”taga upp julkosten”. Denna bestod av bröd, fläsk, kött och ljus med mera, och oftast även brännvin, av vilken vara det på den tiden fanns god tillgång. På sista stället, som knekten besökte på julaftonen, skulle han stanna för att delta i aftonmåltiden, och vanligtvis räknade han ut det så, att rotelagets gårdar i tur och ordning fick besök av honom den ena julaftonen efter den andra. På så sätt dröjde det fem till tio år eller längre – allt efter rotelagets storlek – innan han ånyo kom för att äta vid julbordet.

På kvällen, när dagens sysslor voro färdiga, samlades gårdens folk i ”storstugan”, dit förut några halmkärvar inburits. På en av dessa kärvar föll husbonden på knä och bad en bön, varefter halmen utbreddes på golvet och folket satte sig till bords. Kvällsvarden bestod vanligen av fisk, kål och gröt, och vid den senare rätten skulle alla, som deltog i måltiden, rimma för gröten. Ett rim, som för cirka hundra år sedan var mycket vanligt, är följande:

”Denna gröt är kokt av goda delar, vilka magen helar.”

Alla barn skulle före och efter måltiden läsa sina bordsböner högt.

Julljuset fick ej saknas på något väl ordnat julbord. Denna sed troddes härstamma från hedendomens dagar, men att julljusen sedermera fick tre grenar ansågs vara en i kristen tid införd symbol av treenigheten.

På juldagen skulle alla fönster vara förhängda, så att ej vargarna skulle se ljuset. Skedde det, tog de kreaturen under det kommande året, trodde man.

Ganska tidigt gick man till sängs. En del nyfikna stannade emellertid uppe till över klockan tolv på natten för att möjligtvis få se det underverk som julljuset troddes visa. Enligt sägnen bestod detta däri, att just vid stunden för Jesusbarnets födelse skulle ljuslågan delas i två delar.

På juldagen skulle alla till kyrkan för att bevista ottesången, som då mångenstädes började så tidigt som klockan fem på morgonen. Såväl åkande som gående medförde bloss i händerna,

så att de i mörkret skulle kunna se vägen. Dessa bloss kastades vid framkomsten vid kyrkmuren, där de ofta bildade ett stort bål.

Efter gudstjänstens slut tävlade alla om att komma först hem från kyrkan, ty på den tiden troddes allmänt, att den, som hann först, skulle under det kommande året först få sin gröda inbärgad.

Hela juldagen skulle ett fyllt ”stop” med svagdricka stå på julbordet. På annandagens morgon tog man av stopets innehåll och duggade halmen åt kreaturen i ladugården. Detta kallades ”Stefani-bete”.

Tidigt samma dags morgon skulle alla byns ynglingar ut på så kallad Staffansritt. Härunder besöktes alla gårdar i byn eller socknen, och överallt bjöds vanligtvis på riklig förplägning. Vid varje ställe sjöngs den så kallade Staffansvisan, vilken även i våra dagar är så allmänt känd, att den därför ej här behöver återgivas. Av välfägnaden och brännvinet blev många av ryttarna så berusade, att de ej kunde rida hem. En del föll av hästarna, vilka sedan sprang ifrån dem.

Så länge julen varade fick man ingenting låna, och besök fick ej heller avläggas hos grannar eller andra utan att fullt giltiga skäl. Ungdomen samlades dock nästan varje kväll på något ställe, där lekar och dans förekom. Vid sådana tillfällen ruskades julhalmen duktigt om. Halmen ersattes med ny sådan nyårs- och trettondedagsafton. På dessa tillställningar medförde ungdomarna själva matvaror och brännvin. En spelmans betalning uppgick för sjuttio till åttio år sedan till arton skilling eller högst tre daler (femtio öre) för natten.

Nyårsaftonen ägde alla stora kalas rum, och vid dessa förekom även en hel mängd nöjen.

Trettondedagens morgon gick stjärngossarna omkring med den så kallade trettondagsstjärnan. Denna bestod av oljat papper, som spändes över en i form av en stjärna gjord trästomme samt utsirades med målningar och kulört papper, varefter ljus insattes och tändes.

Liksom Staffanridarna besökte dessa vandrare de flesta gårdarna i socknen, och vid varje gård tiggde de ett ljus till sin stjärna, sedan de sjungit en sång. ”Fägnad” erhöles överallt. Sällskapet bestod vanligen av fem eller sex personer: de tre vise männen, Herodes, Judas med pungen och stjärnbäraren. Judas skulle taga emot alla gåvorna. En visa, som vid dessa tillfällen sjöngs och som i våra dagar torde vara tämligen okänd, var denna:

*”Öl och brännvin ta vi gärna,
och ett ljus till vår stora stjärna.
Judas med pungen stig nu här fram,
Kanhända här vankas en tolvsbilling ibland.”*

Judas skulle ”morra”, medan de övriga i sällskapet sjöng.

Under tiden mellan Trettondedagen och Kyndelsmässodagen – lilla julen – återtog livet sina gamla former, och allt var lugnt och stilla. Vid ”lilla julen” skulle dock alla tillställningar, kalas och dylikt, som ej hanns med under första julen, gå av stapeln, och då började lekarna och nöjena på nytt några dagar.

Då fastan inträdde gick folket alltid klätt i gråa, svarta eller bruna kläder. Ej förrän påsken kom fingo andra, ljusare kläder bäras. Till veckopredikningarna i kyrkan gingo männen i sina vardagskläder, skinnpälsar och vadmalsbyxor, men om söndagarna skulle helgdagskläderna användas.

Påsken var en farlig tid. Då gällde det att se upp för trollkåringar, häxor och allt möjligt rackartyg. För att skrämja bort häxorna under deras färder till och från Blåkulla tändes

allmänt de bekanta påskeldarna – en sed som blott för sedens och nöjets skull mångenstädes kvarlever ännu i våra dagar, men som för varje år som går, alltmer försvinner.

Under påskveckans dagar skulle vissa, bestämda arbeten utträttas. Sålunda skulle man till exempel på skärtorsdagen kärna smör före solens uppgång, och det smör som man då erhöll, skulle samlas och tvättas i så kallat kråkvatten, det vill säga sådant vatten, som hämtats ute på marken i någon fördjupning och i vilket kråkorna tvättat sig.

På långfredagen fick ej ”vitmat” (mjölk eller smör) ätas. Gjorde man det, skulle det man förtärt sedermera värka ut genom bölder och dylikt under årets lopp. Vidare fick man den dagen ej gå och äta samtidigt, ty då skulle man slå, ”stöta” eller skada sig, och ej heller dricka, ty det skulle man sedan under året få svettas ut.

På lördag morgon – ”piskelördag” – skulle alla barn ha stryk, antingen de gjort något ont eller ej. Detta hade den fördelen med sig, trodde man, att de sedan skulle vara snälla till årets slut. Denna sed var överallt allmän, och få torde de ställen ha varit, där man vågade bryta mot densamma. Slagen voro nog dock i de flesta fall ganska lindriga, men stryk skulle småttingarna i alla händelser hava.